

lijk hebben, dan ziet het er met de Vrije Universiteit heel slecht uit; en dan moeten de curatoren Prof. Hepp niet verzoeken, wat — thans blijkens het géén-proefballon zijnde bericht van Dr van Es — hem is verzocht; want dan is het voor de Vrije Universiteit nuttig, dat de wacht betrokken wordt; en het kerkelijke bezwaar, dat een lid-der-commissie van acht toch maar publiceert over wat de commissie nog beoordeelen moet, gaat als kerkelijk bezwaar de Vrije Universiteit als zoodanig en rechtstreeks niet aan (zoo men wil);

hebben echter zij gelijk, die over de concrete beweringen van Prof. Hepp denken zooals ik, dan is de toestand aan de Vrije Universiteit in de verste verte niet bedrevend, gelijk men op gezag van de Professoren Kuyper en Hepp zou hebben moeten gelooven.

Het is derhalve „weinig bemoeiigend“, dat het pogen, ook van „De Reformatie“, om de Vrije Universiteit te zuiveren van zoo zware klacht, door één der curatoren dezer inrichting zóó weinig is verstaan. Kan ieder wel bij Dr van Es „gemakkelijk opmerken, van welken kant de wind eigenlijk waait“? Ik vrees van neen. Hoe het zij, Dr van Es behoeft den hoogleraren Kuyper en Hepp geen zelfbeheersching toe te wenschen ten overstaan van een „gejuich“, dat heelemaal niet is aangeheven; doch verblijde zich met ons, dat de „zelfbeheersching“ gelukkig reeds zich wederom heeft vertoond, toen n.l. „De Heraut“ schreef: Prof. Hepps critiek is de zijne, niet de mijne, en: er is allicht misverstand in het spel. Over deze zelfbeheersching verblijde ik mij; en het zou de Vrije Universiteit ten goede komen, als Dr van Es een oorzaak van dank niet ontkenne, als de erkenning dier oorzaak bij anderen een aroma hem scheen te hebben, dat er toch heusch niet in lag.

Overigens: nu men van deze twee zijden het bericht van „De Rotterdammer“ afwijst, zullen wij tot onzen spijt ons werkprogramma niet meer daardoor kunnen laten beheerschen. We zullen derhalve op de zaken nog wel eens moeten terugkomen, ook daarin den vrede dienende.

K. S.

Replik.

In „De Heraut“ van 16 Mei antwoordt Prof. Kuyper als volgt op mijn „Reformatie“-artikel van 23 April 1937:

De Veenhof van Haarlem heeft in „De Reformatie“ mijn klacht, dat hij, citeerende de aanbeveling, die ik schreef voor het werk van mijn collega Vollenhoven: „Het Calvinisme en de Reformatie der Wijsbegeerte“, wel enkele opmerkingen overnam, maar juist wegliefte mijn ernstigste bedenking, die ik had, en daardoor een verkeerd en misleidende indruk gaf, alsof ik niet meer bezwaren had dan de door hem genoemde, geantwoord, dat deze laatste kritische bedenking niet het filosofische stelsel maar het dogmenhistorische deel van Prof. Vollenhovens geschrift betrof en waar het hem te doen was om mijn beoordeeling van het filosofische deel, hij daarom deze kritiek niet vermeldde.

Natuurlijk neem ik gaarne aan, dat deze weglating dus niet met opzet bedoeld was, maar het argument zelf houdt geen steek. Immers mijn bezwaar gold niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats, dat Prof. Vollenhoven zich „dogmenhistorisch“ vergiste, — wat een historische kritiek zou geweest zijn, — omdat hij aan Augustinus een meening toeschreef, die m.i. onjuist was, gelijk ik trachtte aan te toonen, maar veel ernstiger, dat Prof. Vollenhoven hier zelf blijkbaar een gevoelen verdedigde, dat ik in strijd achtte met wat onze beste Theologen ons geleerd hebben. Dit was dus wel degelijk een kritiek op een onderdeel van het filosofisch stelsel van Dr Vollenhoven. Daarom had De Veenhof m.l. niet het recht, waar hij mij citeerde, juist deze kritische bedenking weg te laten. De derde brochure van Prof. Hepp, waarmede ik mijn instemming betuigde, ging toch juist over dit punt in kwestie.

Hierop moge ik als volgt antwoorden:

1o. Het bewuste art. werd door mij geschreven vóór de derde brochure van Prof. Hepp verschenen was.

2o. Heel de kwestie van de naturen van den Christus bleef dus totaal buiten beschouwing.

3o. „K Wilde alleen aantoonen, dat alle bezwaren door Prof. Hepp tegen Prof. Vollenhovens zielsbeschouwing geuit en door Prof. K. in 1937 gedeeld, door Prof. K. in 1934 met geen woord werden genoemd.

4o. Nergens en nooit beweerde ik, dat Prof. K.'s bezwaar tegen het historische deel van Prof. Vollenhovens boek alleen maar de aanwijzing was van een dogmenhistorische vergissing en geen kritiek op Prof. V.'s eigen gedachten! Ik schreef alleen, dat het een kritiek was die betrekking had op de christologie en ik, die schreef in verband met de kwestie de ziel rakende, daar dus niets mee te maken had! Dat is heel wat anders.

5o. Dankbaar aanvaard ik Prof. K.'s verzekering inzake de oprechtheid mijner bedoeling bij het citeeren.

C. V.

Een bekroond boek.

De Straat van de Visschende Kat, door Jolán Földes. — H. P. Leopold's Uitg.-Mij., Den Haag.

Er zijn mensen, die ten opzichte van een bekroond boek bij voorbaat al een sceptische houding aannemen. En die houding is niet altijd ongerechtvaardigd. Immers, het gaat bij roman-prijs-

vragen als bij schoonheidswedstrijden. Laten we aannemen dat de jury inderdaad de schoonste der schoonen uit de rij kiest, maar dan blijft toch de vraag: zijn er onder degenen die niet naar den prijs meedongen soms geen gratiën, die de bekroonde ver in de schaduw zouden stellen? Er zijn schrijvers, die aan een prijsvraag niet mee zouden doen. We denken b.v. aan een figuur als Aart van der Leeuw, wiens „Kleine Rudolf“ voor vele bekroonde boeken niet behoeft onder te doen. Zijn boeken zullen nooit „modeboeken“ worden. Ieder acht zich aan zijn literair fatsoen verplicht, toch minstens één deel van de trilogie van Gulbransen te hebben gelezen (waarmee overigens niets ten nadeele van deze trilogie bedoeld wordt), maar een boek als het fijnzinnige, tintelende „Ik en mijn speelman“ wordt door den gemiddelden romanlezer niet gewaardeerd.

En toch, wie dit boek van mevrouw Jolán Földes, dat voor alle etalages te vinden is, (of te vinden was, want roem verwelkt snel), met den denklijken naam van „modeboek“ zou willen disqualificeeren, en daarom ongelezen laten, doet dit bekroonde werk onrecht. Want „de Straat van de Visschende Kat“ is niet alleen een merkwaardig boek, het is ook een mooi boek.

Het is te begrijpen dat juist in een internationale prijsvraag (twaalf landen verleenden hieraan hun medewerking), dit boek bekroond werd. Want deze Hongaarsche schrijfster geeft hier een stuk leven, zooals dat in de na-oorlogsche jaren geleefd werd door de „Heimatslosen“, door de uitgewekenen. Na den oorlogs-wereldbrand hebben ze hun vaderland verlaten, en nu leven ze in een vreemd land, als ballingen. Mevrouw Földes onderscheidt drie soorten emigranten: zij die om politieke redenen hun vaderland hebben moeten verlaten; zij die om economische redenen naar het buitenland trokken, en tenslotte de groep van hen, wie de grond in het vaderland te heel onder de voeten werd, m.a.w. die gedwongen werden in 't buitenland een heenkomen te zoeken.

Tot de tweede groep behoort het gezin van den eerzamen Hongaarschen bontwerker Barabás. Hij kan in Budapest den kost niet meer verdienen. Bontmantels zijn daar geen dagelijksche dingen meer. En er zit nog precies genoeg van den avonturier in vader Barabás, om met zijn degelijke, provinciaalsche vrouw en hun drie kinderen naar Parijs te trekken, waar een goed vakman nog wel zijn brood kan verdienen. Uit de Budapestse proletariërswijk wordt dit gezin overgeplant naar de „Rue du Chat qui Pêche“, in het hartje van Parijs, waar een wonderlijk conglomeraat van nationaliteiten en rassen leeft, of zich in het leven tracht te houden. Ontworstelden zijn het, ballingen, eenzaam levend in de wereldstad Parijs.

Daar is Bardichinov, de oude Russische edelman. In zijn paleis in Sint Petersburg is nu de stadsreiniging ondergebracht. Daar is Livv, de sympathieke Litausche socialist, in zijn vaderland door de contra-revolutionairen ter dood veroordeeld. Ze spelen samen hun spelletje schaak, en de oude Russische bankier hoopt de revanchepartij over een jaar — maar nu heusch uiterlijk over een jaar — in zijn paleis te Sint Petersburg te kunnen spelen. Ze debatteeren eindeloos over politiek, en Bardichinov zegt: „Mijn vrienden hebben hen (Livv's familieleden) in den dood gejaagd, zooals zijn vrienden mij beroofd hebben. En nu zitten we hier, twee zwervers, en soms debatteeren wij er over wie van ons tweeën voor het ware ideaal kapot gemaakt werd“. Daar is Alvarez, de Spaansche anarchist. Vader Barabás kijkt hem aandachtig aan als hij aan hun tafeltje in de tapperij verschijnt, want tot nu toe dacht hij dat anarchistischen hommen in hun vestzakje droegen, en rauw menschenvleesch aten. Zoiets doet Alvarez niet. Hij bestelt frambozen-limonade, want hij is geheel-onthouder en vegetariër. Hij is een oude heer met grijze haren en een roodbruin gezicht, binnen tien minuten legt hij zijn heele anarchistische opvatting uit, en de sinds jaren durende politieke debatten gaan nu, verrijkt met nieuwe stof, onveranderd door.

Ook wordt het gezelschap in het tapperijtje op een dag verrijkt met een nieuw lid, een Griekschen vluchteling, Papadakis. Hij geeft een schreeuw als hij binnenkomt, en drukt de negenjarige Klari Barabás tegen zich aan om haar te knuffelen. „Met een stroom van woorden vertelt hij opgewonden en koortsachtig bevend over de avonturen van Kondylis in Klein-Azië, over den guerilla-oorlog van Kemal, over den nacht toen zijn vrouw door de Turken vermoord werd en zijn huis boven zijn drie kinderen in brand gestoken. Hij vluchtte van Kondylis naar huis, door de Turksche voorhoede heen, want er kwam bericht, dat de troepen van Kemal daar langs zouden trekken. Hij vluchtte naar huis en vond rookende puinhoopen.

„Het oudste kind was net zoo groot als zij“, wijst hij op Klari, en drukt haar tegen zich aan. Ze leunt tegen den schouder van den Griek en luistert naar zijn woorden, alsof het een kindersprookje is wat hij vertelt. Kindersprookjes zijn zoo in 1922 in Europa“.

Tusschen al deze mensen leeft het gezin Barabás, groeien hun kinderen op. Voor de ouderen is aanpassen het moeilijkst, de kinderen hebben

hun jeugd mee. Wel worden ze in het begin op school aangestaard alsof ze kannibalen zijn, maar al gauw zien de kinderen dat Klari Barabás net zoo'n kind is als zijzelf, dat ze de beeldspraak van een uitgestoken tong verstaat, en dat ze net zoo hard kan gillen als zij.

In deze zelfbewuste, nuchtere jongste Barabás heeft Jolán Földes een prachtige gave figuur gegeven. Zij is tenslotte de eenige wie het gelukt een echte Fransche „Claire“ te worden, want ook Janni wordt geen Parijzenaar, al heet hij Jean. En Anna Barabás wordt wel een Parijsche coupleuse, maar blijft een Hongaarsche jonge vrouw.

Er ligt een stille, groote tragiek in de teekening van deze menschenlevens, van deze vogelvrijen. Een tragiek, die waarlijk niet alleen uitkomt in de aan scherven geslagen levens van een Papadakis en een Alvarez, maar ook in het gezin Barabás, dat toch een net burgerlijk bestaan leidt tusschen de emigranten. De goede, degelijke vrouw Barabás, die een dochter van een ambachtsman uit de provincie is, kan op den derden schooldag van Janni en Klari niet bekomen van haar verbazing en verontwaardiging. „Eenstemmig eischen de beide kinderen een „quart de rouge“ op, de kwart liter rooden wijn, die een normaal en onontbeerlijk onderdeel is van het twaalfuurtje van elk Fransch schoolkind. Vrouw Barabás had er gewoon verstoemd van gestaan, en voor haar oogen was het bekende aanplakbiljet uit Budapest verschenen: „Alcohol is vergif, alcohol stompt af, alcohol brengt verderf!“. Ze gaf de kinderen allebei een mep om hun ooren, toen brak ze in jammeren los. Ze schold op de school, op het land, op de regering“.

Als ze echter merkt, dat de kinderen op school wijn van de anderen krijgen, uit medelijden, en dan soms heel wat meer dan een kwart liter, geeft ze toe.

„Dien heelen dag had vrouw Barabás met behuilde oogen rond geloopt. „Ze richten mijn kinderen te gronde“, prevelde ze verbitterd. Maar den volgende dag gaf ze Anna geld om een halve liter wijn voor de kleintjes te koopen“.

Laat de recensent altijd wel recht wedervaren aan wat men de „sfeer“ van een boek zou kunnen noemen? Men kan een boek kritisch ontleiden, zakelijk en objectief. Maar toch moet men zich ook gevangen kunnen geven onder de sfeer van een boek, om het recht te kunnen doen gelden.

Dit boek van Jolán Földes raakt u, omdat het zoo warm en menscheijk geschreven is. Lees als voorbeeld de beschrijving van Vasja's begraving, waarbij de geheele Russische kolonie aanwezig is. Er leeft onder den rustigen verteltoon een ontembare innerlijke gloed, een bewogenheid met het lot der menschen, die de auteur beschrijft.

Onwillekeurig gaat men dit werk vergelijken met de eveneens door mevrouw Székely-Lulofs vertaalde romans van een ander Hongaarsch auteur, Ferenc Kőrmendi. Ook hij behaalde eenige jaren geleden een internationalen prijs met zijn boek „Carrière“. Ook hij werd door dit bekroonde werk in korten tijd een der meestgelezen auteurs. Maar na de lectuur van Kőrmendi's boeken is dit werk van Jolán Földes een verademing. Want we missen hier gelukkig den sterk Freudiaanschen inslag, die in de boeken van Kőrmendi soms tot een obsessie wordt. De abnormale plaats, die hij aan het sexueele toekent in zijn boeken, maakt ze voor ons onaanvaardbaar en ongenietbaar. Wat dat betreft, kan men het boek van Jolán Földes beter genieten. Dat wil zeggen, men kan het genieten om de meesterlijke wijze, waarop Jolán Földes de levens van haar emigranten weergeeft. Maar als Christenen gevoelen wij, dat dit bewogen boek geen oplossing geeft. Als Jolán Földes het heeft over de „Heimatslosen“, denken wij onwillekeurig aan de versregels van Wilhelm von Scholz:

Eine Heimat hat der Mensch,
doch er wird nicht drin geboren.

In de losgeslagen, ontwortelde levens van deze menschen is voor die Heimat geen verwachting en geen plaats. En men kan verstaan dat deze schrijfster aan een interviewer verklaart: „De sociale tendenz in mijn werk? Geen andere dan dat ik menscheijke waardigheid en menscheijke vrijheid boven al het andere stel.“

M. Gr. GILHUIS-SMITSKAMP.

VAKWETENSCHAP EN PRAKTIJK

Mag een dokter tegen zijn patiënt onwaarheid spreken?

Dit probleem is plotseling weer in een paar medische tijdschriften der laatste weken¹⁾ aan de orde gesteld. De Münch. Med. Wochenschr. van 3 Jan. 1936 bevat een artikel: „Darf der Arzt lügen?“ en in de Vox Medicorum van 15 Jan. 1936 staat een artikel: „Mag een dokter een patiënt de waarheid zeggen?“ Aanleiding hiertoe is geweest

1) Het artikel werd geschreven begin Februari 1936.

een aanval den beker. Wenkebaas industrieel de toestand aan den h... den patiënt naar huis... en alle voe... ders, maar... dagen late... een hartve... Volgens Prof. We... moeten ze... bach antw... schijnend

„Mag... een dood... korten tij... Het is zel... dat niet es... harteloos... zeggen: „... En de... aan en hij... niet allee... den mond... leugen“.

Ook de... schrift, D... zelfde sta... een theol... uit ethisc... voorwaar... lijk. Zoo... temperam... wijs lijn... Er is op... antwoord... mogelijk... het midd...

Nu eise... Gij zult g... is het me... het bove... aanvoelen... noodleug... „Gerefor... trekking... casus, de... loofd is... zal bew... van den... Daarbij... hier noc... Nu sta... niet, dat... moet; m... over zijn... oude hu... te antwo... wat zou... weet!“... lingen, r... En in... wel op... genoodz... lezen in... geest ui... waarts“... dat we... niet uit... heid de... dat Hij... meedeel... gen vro... en wie... hen pas... het ant... zelf in... het einc... u ook... Ook C... strekt r... gen. Hij... standig... heid te... de waer... er toe v...

Na d... men: h... ongene... direct l... aan dir... een pati... omtren... dat de... maar... nieuws... vragen... weten... om hu... tellen... méer l... los te... veelal

het begin op
n zijn, maar
Barabás niet
idspraak van
t ze niet zoo

gste Barabás
ze figuur ge-
et gelukt een
t, want ook
set hij Jean
arijsche cou-
onge vrouw,
de tekening
vogelvrijen
dtkomt in de
n Papadakis
zin Barabás,
eidt fussen
ouw Barabás,
n uit de pro-
ag van Jami
azing en ver-
n de beide
e kwart liter
onontbeerlijk
elk Fransch
gewoon ver-
gen was het
verschillen-
af, alcohol
leren allebei
in jammeren
land, op de

en op school
ijden, en dan
geeft ze toe
ibás met be-
richten mijn
bitterd. Maar
om een halve
pen".

wedervaren
zou kunnen
ch ontlede-
men zich ook
leer van een
gelden.
1, omdat het
t is. Lees als
's begrafen-
aanwezig is
n een ont-
heid met het
chrijft.
rgelijken met
ulofs vertaal-
rsch auteur,
eenige jaren
el zijn boek
croonde werk
auteurs. Maar
1 is dit werk
nt we missen
en inslag, die
een obsessie
hij aan het
aakt ze voor
Wat dat be-
Földes beter
het genieten
Jolán Földes
rgeeft. Maar
ewogen boek
les het heeft
onwillekeurig
Scholz:

ren.
ens van deze
rwachting en
deze schrijf-
„De sociale
dan dat ik
lijke vrijheid

ITSKAMP.

HAP
IK

tiënt

In een paar
ken¹⁾ aan de
hensch. van
arf der Arz
15 Jan. 1936
en patiënt de
e is geweest
bruari 1936.

een aanval van een Hongaarschen hoogleeraar op den bekenden Weenschen hartspecialist Prof. Wenckebach. Deze had behandeld een groot-industrieel uit Sopron en hierbij gevonden dat de toestand hopeloos was. Wenckebach had dit aan den huisarts van den patiënt meegedeeld; tegen den patiënt zelf had hij gezegd: „Gaaf u kalm naar huis en vermijd u alle groote inspanningen en alle voorkomende emoties. U hebt niets bijzonders, maar u moet u rustig houden". Een paar dagen later stierf de industrieel tengevolge van een hartverlamming.

Volgens dien Hongaarschen hoogleeraar had Prof. Wenckebach nu aan dien patiënt precies moeten zeggen, waar het op stond. En Wenckebach antwoordde hierop in het te Budapest verschijnende dagblad Ujság als volgt:

„Mag de arts liegen, wanneer het er om gaat een doodzieke gerust te stellen, die nog maar heel korten tijd te leven heeft? Natuurlijk mag hij dat. Het is zelfs zijn plicht. Naar mijn opvatting is dat niet eens een probleem. Het is de allergrootste harteloosheid iemand midden in het gezicht te zeggen: „U bent niet meer te redden"...

En de schrijver in de „Vox" sluit zich hierbij aan en hij zegt zelfs, dat de patiënt van zijn dokter niet alleen de genezing verwacht, maar ook: „uit den mond van den arts verwacht hij de troostende leugen".

Ook de schrijver in de Münch. Med. Wochenschrift, Dr. L. Heine uit Kiel, blijkt ongeveer hetzelfde standpunt in te nemen, en hij zegt: „Dat een theoloog of paedagoog, zooals mijn vader was, uit ethische overwegingen hiermee slechts zeer voorwaardelijk zou instemmen, is niet verwonderlijk. Zoo zijn de standpunten verschillend, evenals temperamenten, als optimisme en pessimisme, dikwijls lijnrecht tegenovergesteld en onverenigbaar. Er is op deze vragen dikwijls juist niet slechts één antwoord, niet slechts één waarheid en het is onmogelijk te zeggen: de waarheid zou ook hier in het midden liggen".

Nu eischt het negende gebod, ook van den arts: „Gij zult geen valsche getuigenis geven". Ook niet, al is het met de beste bedoeling, die we natuurlijk in het bovengenoemde geval Wenckebach duidelijk aanvoelen. Gereformeerden moeten ook van de noodleugen niets hebben. Geesink zegt er in zijn „Gereformeerde Ethiek" van (dl 1, 440): „In betrekking tot de noodleugen stelde men nu enkele casus, bijv. of het mendacium officiosum geoorloofd is tegenover kranken. Geen gereformeerde zal beweren, dat men het gevaar of de zekerheid van den dood voor den kranke verzwijgen mag. Daarbij is wel tact noodig. Maar liegen mag men hier nooit".

Nu staat er in het negende gebod echter ook niet, dat men altijd de volle waarheid zeggen moet; men kan den patiënt gedeeltelijk inlichten over zijn toestand; men kan ook doen, zooals mijn oude huisdokter de gewoonte had, door stereotyp te antwoorden, als men hem vroeg: „En dokter, wat zoudt u ervan denken?" „Als ik het maar weet!" Die verstrekte dus heelemaal geen inlichtingen, maar sprak daarmee nog geen onwaarheid.

En in den Bijbel wijzen diverse uitspraken er wel op, dat men niet onder alle omstandigheden genoodzaakt is de volle waarheid te zeggen. We lezen in Spr. 29:11: „een zot laat zijn ganschen geest uit, maar de wijze weerhoudt dien achterwaarts". Jezus wijst er ons in Matth. 10:16 op, dat we bij de oprechtheid der duiven toch ook niet uit het oog moeten verliezen de voorzichtigheid der slangen. En uit Matth. 21:23-27 blijkt, dat Hij ook zelf maar niet altijd de volle waarheid meedeelde; immers de overpriesters en ouderlingen vroegen Hem, door wat macht Hij alles deed en wie Hem die macht gegeven had; maar Hij zegt hen pas dan te zullen antwoorden als zij Hem het antwoord zullen geven op een vraag, die hen zelf in onoverkomelijke moeilijkheden brengt; en het eind is dan ook, dat Jezus zegt: „Zoo zeg ik u ook niet door wat macht ik dit doe".

Ook Geesink komt tot de conclusie, dat men volstrekt niet altijd verplicht is de waarheid te zeggen. Hij zegt zelfs (dl 1, 441): „Daar kunnen omstandigheden zijn, waarin het noodig is de waarheid te verbergen, te verzwijgen. Men mag zelfs de waarheid niet anders zeggen dan wanneer men er toe verplicht is".

Na dit bovenstaande gaat te meer de vraag klemmen: hoe moet de arts zich nu gedragen tegenover ongeneeslijk zieken of tegenover zieken, die in direct levensgevaar verkeerden? En dan wil ik hieraan direct deze vraag verbinden: in hoeverre moet een patiënt zich interesseeren voor bijzonderheden omtrent zijn ziekte? Ik wil hier maar mee zeggen, dat de fout dikwijls niet alleen schuilt bij den arts, maar heel dikwijls ook bij den patiënt, wiens nieuwsgierige bezorgdheid hem dikwijls doet vragen naar dingen, die hij beter deed niet te weten. Er zijn patiënten, die zóó kunnen smeken om hun toch wat meer over hun ziekte te vertellen, dat het den arts dikwijls moeite kost, niet méér los te laten, dan hij wenschelijk oordeelt om los te laten. Deze zieken doen zichzelf daarmee veelal geen dienst; wanneer zij merken, dat de

dokter, van wien zij vertrouwen, dat hij op goede gronden zijn besluiten neemt, ook in dergelijke zaken, liever op bepaalde vragen geen antwoord meer geeft, dan moest men ook niet langer om dat antwoord blijven vragen. Want voor den arts mag nooit norm zijn, wat de patiënt graag wil weten, maar alleen wat hij zelf noodig oordeelt in 't lichamelijk en geestelijk belang van zijn patiënt!

En dan blijkt het ons dagelijks, dat een patiënt aan zuiver medische mededeelingen eigenlijk bitter weinig heeft; om de heel eenvoudige reden, dat hij ze toch niet kan beoordeelen; dit geldt zelfs niet alleen op medisch terrein, dit geldt overal; als de motor van mijn auto weigert en er komt iemand bij staan, die vraagt: en dokter, wat scheelt eraan? en ik antwoord dan: de klepsteelspel is te klein, wat heeft zoo iemand dan aan het antwoord, als hij misschien niet eens weet, dat er in een motor ook kleppen zitten? Dan weet die man de waarheid, maar hij weet eigenlijk nog niets! Op een keer haalde een der Leidsche chirurgen bij een jongen weg een bijzonder gemeen ontstoken blinde darm; deze was werkelijk ontzettend opgezwollen en vuurrood, met vieze beslagen er op. Als demonstratie, hoe hoog noodig de operatie wel geweest was, liet hij toen na afloop die ontstoken appendix zien aan den wachtenden vader, dien hij voor vrij intelligent hield; en het antwoord was: „Maar dokter, is dat maar zóó'n klein dingetje; had dat nu niet vanzelf beter kunnen worden?" En... misschien wáágt volgende keer, bij een ander kind, die vader het erop!...

Verder blijft het dikwijls niet bij wat de dokter meedeelt. Er komen ook bezoekers aan het ziekbed; en de één vertelt dit en de ander dat; en de werkelijk goede ziekenbezoeker moet men met een kaarsje zoeken. Vele menschen vertellen aan een ziekelijke alle mogelijke narigheid en de patiënt doet er veelal niet anders dan kwaad mee. Bij een patiënt die een pleuritis had, kwam iemand op een kwaden dag en vertelde van iemand, die plotseling gestorven was: „het water was namelijk over het hart gelopen". Toen de dokter volgende keer de patiënt onderzocht, was een der eerste vragen: „en dokter, zit er ook vocht?" De dokter, die van het vertelde niets afwist, antwoordde argeloos: „Nu het is er niet heelemaal vrij van". Sindsdien had die patiënt bijna geen rust meer, uit vrees, dat dat vocht, dat er nu met zekerheid ook bij hem zat, mogelijk ook een keer over het hart zou loopen, met al de gevolgen van dien! (Ter geruststelling van misschien enkele lezers moge dienen, dat de lijst van doodsoorzaken niet kent „het loopen van het water over het hart"; dit is leekenfantasie!)

Niet alleen de uitspraken van den dokter over bijzonderheden van de ziekte kunnen kwaad stichten, ook zijn mededeelingen over een eventueelen slechten afloop. Ook in het meedeelen hiervan aan den patiënt moet men zeer voorzichtig zijn. Wie te hooren krijgt, dat er niets meer aan te doen is (deze mededeeling geschiedt veel zeldzamer dan men vaak hoort beweren!), legt zich daarbij dikwijls niet neer; diversen gaan kwakzalveren, met dikwijls al de heillooze gevolgen van dien; zoowel voor lichaam, als ziel! Ook voor de laatste, want de methoden der kwakzalverij worden den laatste tijd al driester; en speciaal wil zij onze christelijke menschen bewerken, omdat de ervaring leert, dat die veel en veel meer kwakzalveren dan andere groepen. Een tijdje geleden had één van onze Leidsche christelijke patiënten van een kwakzalver een donkerrooden drank gekregen en op het elikel van de flesch stond deze profanie (met een duidelijke heenwijzing naar de roode kleur van den drank): „Het bloed van Jezus Christus reinigt van alle ongerechtigheden"! Sommige christelijke menschen schijnen van zooiets nog „zegen" te verwachten!

Mijns inziens zijn bovenstaande gevallen een duidelijk bewijs voor de stelling, dat niet elke mededeeling over bijzonderheden omtrent een onderhavige ziekte in het lichamelijk en geestelijk voordeel van den patiënt is.

Hoe moet dan de verhouding in dezen zijn tusschen den patiënt en zijn dokter?

En dan antwoord ik, dat de verhoudingen in de ziekenkamer, mede ook door de leiding, die de arts daarin behoort te geven, zoo moeten zijn of worden, dat de patiënt geestelijk rust hebbe. Onrust en angst moeten verdwijnen; deze werken altijd verkeerd in, op welk lichamelijk proces ook. Wel zijn er aandoeningen, waarbij angst en onrust bijzonder slecht inwerken, als b.v. bij hartaandoeningen. Angst verhoogt den bloeddruk en de hartspier moet dus tegen een hooger en druk gaan pompen; angst versnelt de hartsactie; realiseer u de werking van deze twee maar eens bij een patiënt, wiens hart juist de uiterste rust moet hebben!

De ware geestelijke rust heerscht pas dan in de ziekenkamer, als de patiënt van harte instemt met Zondag 1: dat zijn eenige troost is, dat hij met lichaam en ziel, beide in het leven en sterven, niet zijns, maar zijns getrouwen Zaligmakers Jezus Christus eigen is.

Hierover moet de patiënt allereerst tot klaarheid komen; dit gaat vóór alles; en het is een

schoone taak voor dengene, die ziekenbezoek doet, om op tactische wijze hierin den patiënt behulpzaam te zijn. Veel ziekenbezoek is eer nadeelig dan voordelig voor den patiënt; we zagen er boven reeds een voorbeeld van; een patiënt heeft er gewoonlijk alleen maar schade van, als hem alle mogelijke verhalen gedaan worden over ziektegevallen bij kennissen (waarbij men dan gewoonlijk alleen die gevallen oplepelt, waarbij het juist langs het kantje ging, of waarbij het heelemaal mis ging; anders schijnt het niet interessant genoeg te zijn! Zelfs gaan in deze niet alle predikanten vrij uit! Ik ken er, die wel eens de pols voelen bij een patiënt en zich wagen op het gebied der zuiver medische raadgevingen! Het is me toch overkomen, dat ik een hartpatiënte rust had voorgeschreven en dat de dominee (Leiden is „nog niet" heelemaal Gereformeerd!) had gezegd: „Kom juffrouw, als ik u was, ging ik eens een klein eindje wandelen; u wordt van al dat binnen zitten zoo zenuwachtig!" Als het ziekenbezoek op deze wijze gedaan wordt, kan het beter achterwege blijven; aan een dergelijk slap verwaterd zaakje heeft een patiënt niets; het bezorgt hem maar meer ballast. Laat men zich toch hierin een taak gesteld zien; ik wil niet zeggen, dat de bezoeker in het geheel niet mag vragen, hoe het met den patiënt gaat; natuurlijk mag hij dat; bliken van medeleven, van belangstelling kunnen verkwikend zijn voor iemand, die den heelen dag maar ligt te kijken naar hetzelfde plekje op het behang. Maar dat medeleven blijke vooral te zijn een christelijk medeleven, waarbij de een den ander tot steun zij. En daarbij trachte men den patiënt uit te halen uit de dingen die tijdelijk, die vergankelijk zijn.

In dit deel van de therapie is de dokter een belangrijke schakel; ook hij late zich niet verleiden, om ziektekunde te gaan doceeren aan het ziekbed; ook hij, vooral hij, moet toezien, dat die geestelijke rust in en om den patiënt ontstaat. En daarom moet hij niet op alle vragen antwoord geven; of soms een antwoord geven, dat heel anders is dan de patiënt het verwacht had. Sommige patiënten willen direct al rekening houden met alle mogelijke complicaties: „maar dokter, als dat er nu eens bijkomt" of „hoe moet het toch gaan, als het zóó lang zou duren", enz. Het type van den bezorgden mensch uit Filipp. 4:6 en 7. Deze menschen willen alles al van te voren weten, die menschen zijn bezorgd en maken het daarmee zichzelf lastig. De arts wijze dezen menschen liever eens op dat Filipp. 4, waar staat: „Weest in geen ding bezorgd"; dat wil niet zeggen, dat we zorgeloos moeten zijn; neen, we mogen, we moeten zelfs doen, wat onze hand vindt om te doen. Maar we mogen ons om de toekomst niet bezorgd gaan maken, want dan vertrouwen we God niet meer. Zulke patiënten moeten leeren zien naar de belien des velds, die ook niet voor zichzelf kunnen zorgen; ze moeten leeren zien, dat zonder den wil huns hemelschen Vaders zelfs geen haar van hun hoofd vallen kan, laat staan dan erger schade aangericht kan worden; ze moeten alleen maar, zooals Paulus verder zegt in Filipp. 4, „hun begeerten in alles door bidden en smeeken, met dankzegging, bekend maken bij God". „En de vrede Gods, die alle verstand te boven gaat, zal dan hunne harten en hunne zinnen bewaren in Christus Jezus". Ik geloof, dat we met een dergelijk antwoord den patiënt ongelooflijk meer nut doen, dan door hem op zijn vraag te gaan antwoorden: „ja, het kan zus gaan, of het kan zóó verlopen"; of „als er dat zou gebeuren, dan zullen we misschien dat of dat moeten doen" enz. Laat de patiënt maar liever nadenken over Filipp. 4 e.d. dan over mogelijke complicaties enz.

Bovendien moet de arts zeer voorzichtig zijn in het voorspellen van het verloop van een ziekte. De schrijver in de „Vox" zegt terecht, dat „de prognose het moeilijkst blijft van alle medisch weten". De kundigste geneesheeren vergissen zich hierin vaak nog deerlijk. Toen eenige jaren geleden Maarschalk Foch ernstig ziek was, stond op een avond in de kranten, dat de drie hoogleeraren, die om zijn bed stonden, verklaarden, dat de Maarschalk vermoedelijk middernacht niet meer zou halen; Foch is pas drie dagen later gestorven! Zoo moeten we ook oppassen een bepaald geval al te gauw als verloren te bestempelen; onverwachte wendingen ten goede, die iemand soms doen zeggen: „hier is een wonder geschied", komen gelukkig nog dikwijls voor! De medicus ga daarom in zijn mededeelingen tegenover den patiënt niet verder, dan hij werkelijk kan gaan; wanneer een patiënt ernstig ziek is, mag hij dat niet verhalen en maar zeggen: „O, dat komt best terecht"; dan heeft hij dien patiënt er op te wijzen, dat hij werkelijk ernstig ziek is. Ik zie er geen bezwaar in om aan de in onze oogen „ongeneeslijk" zieken voor te houden, dat wij, menscheijkerwijs gesproken, de situatie wel voor zeer ernstig houden, maar dat onze menscheijke zienswijze ook niet onfeilbaar is en dat God soms nog wel uitkomst geeft, waar wij dat niet meer verwacht hadden. Alle verder gevraagd, „of zooiets dan nog lang kan duren" enz. snijde men liever af; wij, menschen kunnen de toekomst veel te gebrekkig lezen; de toekomst moeten wij tegemoet gaan, in het vertrouwen, dat God alles wel zal maken, zonder

daarom precies te willen weten, hóé alles gaan zal. Trouwens de toekomst van de wereldgeschiedenis, die misschien nog veel benauwender is, heeft God ons ook niet geopenbaard. In het gewone dagelijksche leven moeten we dus ook verder leven, zonder dat we weten, waar we over een maand misschien voor komen te staan; ook daar moeten we elken dag doen, wat ons opgelegd wordt, naar ons beste weten, op dat oogenblik en de toekomst moeten we... inderdaad aan God overlaten. God heeft dat blijkbaar zóó gewild. En het is niet anders voor den zieke; hoe gaarne hij en de zijnen misschien ook aan de toekomst der raadselen zouden willen ontworpen, voor zoover betreft de afloop van de ziekte, zij zullen verder moeten, zonder die wetenschap; zij zullen moeten doen, wat voorgeschreven wordt om beter te worden of om het lijden te verzachten, zij moeten zorgen, maar zij moeten, in geloovig vertrouwen de toekomst aan God overlaten; zij mogen niet bezorgd zijn!

Wanneer onze menschen zóó gaan staan tegenover ziekte en dood, dan zullen heel wat van de vragen, die nu gesteld worden aan den arts, achterwege kunnen blijven; dan zal men het ook leeren, dat men niet wijs moet willen zijn, boven men behoort wijs te zijn. Laat men dan vertrouwen, dat de arts dat mee zal deelen, wat hij z.i. mee moet deelen. Dat hier over de keuze van een arts nog wel een en ander te zeggen zou zijn, zal een ieder duidelijk zijn; hier komen meer factoren in aanmerking dan dichtbij-wonen, of goedkope tarieven, e.d.

Onwaarheid spreken worde dus vermeden in de ziekenkamer; maar de waarheid worde slechts in die mate en op die wijze meegedeeld, dat de patiënt er alleen voordeel en geen nadeel van ondervinde.

Leiden.

P. JASPERSE.

HET BOEK VAN DE WEEK

Het Réveil in Nederland.

Ongeveer een jaar geleden verscheen er een boek¹⁾, dat ik belangrijk genoeg acht om er als nog de aandacht van onze lezers voor te vragen. Het handelt over het Nederlandsch Réveil. De schrijfster is Mej. M. Elisabeth Kluit. Zoo iemand, dan was zij voorbestemd om een studie te wijden aan dit onderwerp. Als secretaresse der Stichting „Réveil-Archief”, die door tentoonstellingen, vergaderingen en publicaties, niet het minst ook door het verzamelen van archivalia, zulk nuttig werk verricht, is zij volkomen thuis in de geschiedenis van het Réveil. Bovendien staat zij, als achterkleindochter van Willem de Clercq, in relatie tot verscheidene afstammelingen van bekende Réveil-families, en dit verschaft haar toegang tot heel wat ongepubliceerde documenten, die anderen niet zoo gemakkelijk onder oogen krijgen.

Dit, gevoegd bij den rijkdom van het onderwerp, maakt het begrijpelijk, dat dit werk uitgroeide tot een lijvig boekdeel van ruim 300 bladzijden. Het is rijk verlicht met, ten deele zeldzame, afbeeldingen. Dr. N. Japikse schreef er een zeer waardeerende inleiding voor, en het wordt besloten door een register van namen en een lijst van geraadpleegde literatuur, die tegelijkertijd een beknopte bibliografie van het Nederlandsch Réveil vormt.²⁾

Met nadruk wil ik de kennismaking met dit werk aanbevelen. Om dat echter in volle vrijmoedigheid te kunnen doen, begin ik mijn bespreking met een tweetal kritische opmerkingen van algemeenen aard.

De eerste gaat eigenlijk buiten de schrijfster om. Zijzelf noemt met prijszwaardige bescheidenheid haar boek „niet meer dan een orientatie op het gebied der Réveil-geschiedenis” en somt een aantal onderwerpen op, die zij buiten beschouwing moest laten. Deze opsomming is nog voor aanvulling vatbaar.

Om iets te noemen: hoe staat het eigenlijk met het verband tusschen de Réveil-beweging in en buiten Nederland? Evenals andere schrijvers over het Réveil begint Mej. Kluit haar geschiedwerk met een hoofdstuk over het Réveil in Europa, waarbij zij zich beperkt „tot die landen, wier Réveil invloed op Nederland heeft uitgeoefend”. Maar al is een dergelijke handelwijze gebruikelijk, verantwoord lijkt ze mij niet. Dat er contact heeft bestaan, is buiten kijf. De sociale positie en de intellectuele ontwikkeling van de Nederlandsche Réveil-mannen (het woord Réveillisten, door Mej. Kluit vaak gebruikt, wil er bij mij nog niet in) leidde daar vanzelf toe. Door lectuur, vacantie-reizen, briefwisseling en anderszins, kwamen zij

voortdurend met buitenlandsche geestverwanten in aanraking. Maar contact is iets anders dan invloed.

Van dat contact geeft Mej. Kluit tal van voorbeelden. Maar een nadere bepaling van de grootte en den diepgang van dien veronderstelden invloed zoekt men bij haar tevergeefs. Zoo die inderdaad bestaan heeft, dan moet toch aangewezen kunnen worden, welke kenmerkende trekken in het Nederlandsch Réveil van uitheemschen oorsprong zijn. Een nader onderzoek in die richting zou alleszins de moeite loonen. Daarbij dient men dan echter voorzichtig te zijn met het gebruik van algemeene aanduidingen als „piëtisme” en dergelijke. Juist door hun algemeenschap stichten zij verwarring. Zoo heeft b.v. het etiket „piëtisme”, door Allard Pierson aan de Réveil-vroomheid opgedrongen, vaak tot een verkeerde voorstelling aanleiding gegeven. Diepere bestudeering zou wel eens tot de conclusie kunnen voeren, dat dit z.g. piëtisme veel meer heeft van een verlevendiging van en aansluiting bij de gereformeerde orthodoxie dan van het geijkte beeld van „het” piëtisme.³⁾ En dit „gereduceerde” piëtisme kan dan, in plaats van buitenlandschen export, zeer wel een voortzetting zijn van achttiende-eeuwse stroomingen binnen en buiten de vaderlandsche kerk.

In onmiddellijke aansluiting hieraan verdient nog iets anders de aandacht. Gelijk bekend, bestond er binnen den kring van het Réveil, bij alle oprechte en gemoedelijke vroomheid, een vrij groote verscheidenheid van dogmatisch inzicht, b.v. ten opzichte van het kerkelijk vraagstuk. Deze verscheidenheid, die aan de actie van het Réveil meermaals schade heeft toegebracht en de eensgezindheid bedreigde, wordt gewoonlijk verklaard uit een subjectivistischen en individualistischen inslag. Maar is daarmee alles verklaard? M.i. kan ook hier een nauwkeuriger volgen van de historische verbanden verhelderend werken. Ik denk aan de omstandigheid, dat tal van Réveil-mannen afkomstig waren uit voormalige dissenter-milieus.

Om enkele namen te noemen: De Clercq en Meschert waren oorspronkelijk doopsgezind, Laatsman en Gefken Lutherisch, Kohlbrugge (wanneer hij althans tot het Réveil mag gerekend worden) Herveld Lutherisch, Da Costa en Capadose bekeerde Joden. In hoeverre is daardoor hun latere overtuiging beïnvloed?

Met het antwoord op deze en dergelijke vragen staat de kwestie van de verhouding tusschen Nederlandsch en Europeesch Réveil in nauw verband. Maar in afwachting van de resultaten van nader onderzoek lijkt mij de veiligste opvatting die, welke het Nederlandsch Réveil ziet als een beweging, die wel parallel loopt en overeenkomst vertoont met bewegingen buiten onze grenzen, maar die toch van den aanvang af een specifiek Nederlandsch karakter draagt. Zóó blijft ook Bilderdijk de baanbreker, en Groen van Prinsterer één van de markantste figuren dier beweging.

Intusschen, deze zeer onvolledige aanduidingen zijn niet bedoeld als een kritiek op het boek van Mej. Kluit. Zij zelf zal de eerste zijn om te erkennen, dat er nog heel wat studie en onderzoek verricht zal moeten worden, eer wij een eenigermate bevredigende geschiedenis bezitten van het Réveil in zijn oorsprong, verscheidenheid, karakter en uitwerking. Een boek als het hare heeft de verdienste, dat het ons de lacunes in onze kennis weer eens inscherpt. Zoo kan het stimulerend werken voor verdere studie, terwijl het daartoe tevens een schat van bouwstoffen levert.

En nu mijn tweede opmerking!

Een historicus, vooral wanneer hij de geschiedenis schrijft van geestelijke stroomingen, heeft een dubbele taak. Vooreerst dient hij een zoo getrouw mogelijk beeld te teekenen van den feitelijken gang van zaken. Personen en gebeurtenissen, in hun individuele gaardheid, moeten stuk voor stuk de aandacht krijgen, waarop zij recht hebben. Alleen zoo'n gedetailleerde weergave kan een eenigermate juiste indruk bij den lezer wekken van een brok verleden werkelijkheid.

In dit gedeelte van haar taak is Mej. Kluit (ik kom daar nog op terug) uitzonderend geslaagd.

Naast en in wisselwerking met deze analytische staat echter de synthetische werkzaamheid van den geschiedschrijver. Hij moet in staat zijn om, op grond van zijn detail-onderzoek, een samen-vattende typeering te geven van zijn stof, waarin de karakteristieke trekken duidelijk naar voren komen.

Hier ligt, dunkt mij, de zwakke zijde van het boek van Mej. Kluit. En dan denk ik nog niet eens aan de twee bladzijden aan het slot, waar zij een samenvatting geeft van haar werk. Ook die zijn vlak, en missen een scherpe typeering. Maar vooral het eerste hoofdstuk is in dit opzicht karakteristiek. Het voert den weidschen titel „Het cultuur-aspect van Europa omstreeks 1815”. Maar om in vierdehalve bladzijden aan dit onderwerp recht te laten wedervaren is, naast een grondige kennis van het geestelijk leven dier dagen in den ruimsten zin, een vermogen tot synthetische ty-

peering noodig, dat Mej. Kluit niet bezit. Nu is het een wat rommelige aaneenschakeling van gemeenplaatsen geworden, die zonder bezwaar achterwege had kunnen blijven. M.i. had de schrijfster beter gedaan, indien zij er zich toe beperkt had, dezen geestelijken achtergrond van het Réveil alleen incidenteel (b.v. bij de behandeling van Da Costa's „Bezwaren tegen den geest der eeuw”) ter sprake te brengen.

Met dit tweetal algemeene opmerkingen wil ik volstaan. Gelijk gezegd, gaan zij gedeeltelijk buiten het boek van Mej. Kluit om. Zij heeft pioniers-werk verricht op een nog veelszins onbekend terrein en daarmee een voortreffelijk resultaat bereikt. Dat zij zoodoende meermaals tot uitspraken komt, die aan bedenking onderhevig zijn, is niet meer dan natuurlijk.

Ten besluite van mijn kritiek ook daarvan één voorbeeld!

Op blz. 134 staat vermeld van Willem de Clercq: „Hij scheidde zijn werkkring van zijn litterair en godsdienstig bewogen leven. De drang van zijn geweten bracht hem er toe een scherpe scheidslijn te trekken tusschen het actuele werkleven en het „eeuwig leven” in den hemel”. Staat dit uitsluitend op een bepaalde periode uit De Clercq's leven, dan is er weinig tegen in te brengen. Maar nergens vind ik aangegeven, dat hij althans in later tijd tot een andere opvatting gekomen is. Toch was dit wel het geval. Ik wijs b.v. op zijn brief aan P. Elout van 13 Dec. 1839⁴⁾, die karakteristiek is voor de houding van het Réveil tegenover het maatschappelijk leven. Hij schrijft daar, dat hij in de Handelsmaatschappij, waarvan hij secretaris was, „Gods hand nog tot behoud van Nederland (zag) uitgestrekt”, wat hij daar nader toelicht.

Ik heb mijn bezwaren tegen deze Réveil-geschiedenis niet verzwegen. Niemand late zich daardoor echter weerhouden, om dit boek ter hand te nemen!

Het Réveil is in het geestelijk leven van ons volk een factor van groote betekenis geweest. Zijn invloed doet zich nog heden ten dage gelden. Het bevatte tal van kiemen, waaruit zich de latere politieke, kerkelijke, sociale en wetenschappelijke christelijke actie ontwikkeld heeft.

In de periode vóór 1860 (dit jaar heeft Mej. Kluit, m.i. terecht, als eindpunt gekozen) kan men, ondanks alle schakeering, nog van een zekere eenheid in het Réveil spreken. Maar ook vóór dien beginnen de lijnen al te wijken. Denk b.v. aan het geschil tusschen Groen en Da Costa inzake het kerkelijk vraagstuk.

De schrijfster is er in geslaagd, om van die verscheidenheid binnen den ééne Réveilkring een aanschouwelijk en helder beeld te ontwerpen. Zij weerstaat de verleiding, om te gaan schematiseren. Zij geeft niet de geschiedenis van meeningen en overtuigingen, maar van personen.

Dit is juist één van de aantrekkelijkste kanten van dit boek. De menschen leven. Dank zij welgekozen citaten uit vertrouwelijke brieven en dagboeken, zijn wij als het ware in de gelegenheid, om hen gade te slaan in hun dagelijksche moeite en strijd, in hun vroomheid en in hun gebreken.

Hoe vlak bij ons komt hier b.v. het vrienden-paar Da Costa en De Clercq te staan! Hoe nauw waren zij aan elkaar verbonden! En wat hen vooral vereenigde was hun gemeenschappelijke drang om ook anderen deelgenoot te maken van het verworven heil.

Met name aan Willem de Clercq heeft Mej. Kluit, begrijpelijkwijze, veel aandacht besteed. Deze teere en innig-vrome man, die het zichzelf zoo moeilijk maken kon, is wel één van de meest sympathieke Réveil-figuren. Alleen reeds terwille van hem is de lectuur van dit boek een genot.

Maar ook Bilderdijk en zijn paladijnen, Groen van Prinsterer en de Haagsche heeren, de Amsterdamsche patriciërs en de „verspreide” vrienden, zij trekken voorbij in hun individuele gaardheid. Zooveel mogelijk laat Mej. Kluit hen zelf aan het woord, daartoe in staat gesteld door den rijken schat van archivalia, waarover zij beschikte. Zoodoende is er in deze bladzijde iets blijven hangen van de sfeer van intimiteit, die het Réveil kenmerkt.

Het is niet mijn bedoeling, hier een inhouds-overzicht van dit werk te geven. Ook de algemeene bekende dingen vindt men er in terug. Het handelt immers over heel het Réveil. Maar ook zij krijgen, door de interessante bijzonderheden die er van verteld worden, meer kleur en leven.

En al is dan „de” geschiedenis van het Réveil nog niet geschreven, voorloopig heeft Mej. Kluit ieder, die belang stelt in deze „geestelijke voorouders”, ten zeerste aan zich verplicht.

H. SMITSKAMP.

4) Voor 't eerst gepubliceerd in de „Bijdragen betreffende koloniale en andere aangelegenheden, getrokken uit de papieren van wijlen den minister Elout” (1874) en gedeeltelijk herdrukt in De Bosch Kemper. Geschiedenis van Nederland na 1830. Deel III, Lett. aant., blz. 63 v.v.

1) M. E. Kluit. Het Réveil in Nederland. H. J. Paris, Amsterdam, 1936.

2) Volledig is deze lijst niet en niemand zal dat eischen. Maar het bekende werk van Dr. L. Wagenaar, Het Réveil en de Afscheiding (Heerenveen 1880), dat nog altijd betekenis heeft, had toch niet mogen ontbreken.

3) In dit verband wijs ik op het (eveneens in Mej. Kluit's literatuurlijst ontbrekende) Amsterdamsche proefschrift van Dr. K. Groot. Die Erweckungsbewegung in Deutschland und ihr literarischer Niederschlag als Gegenstück zu dem Holländischen Réveil. (1932.)

Hooggeacht
In „De Re
schrift „Niet
U terecht o
zeggen: vele
per radio de
nemen van w
groep” zoo a
hebben, dat
deze „groep”
vragen naar
verlossing d
zich wel ten
hetgeen uit

Dit oordee
in een van d
mij bitter te
die ik desti
een veel ho
kregen, dan

Want inde
kant, bliken
rede te Utre
de schoone l
Evangelie t
het Evangeli
van Christu
massameetin
en zijn persc

Geen leven
onder den l
worden, ma
veranderd l
karaktergebi
luidde het
hen ik nu n
persoonlijk
moest worde
een derde: i
heelen lieve
anderen, ha
ook maar e
uitwendige
dige bekeer
geboren is,
is, daarvan
bij de Schrif
van deze m

De Oxfoni
van de zond
humanitaire
een dronka
men in die
driftig men
Oxford-groe
hoofd, dat
om dagelij
niet door t
nu ik he
dat anders
terug en
heiligen oot
leurgesteld
De methode
De leider v
liet de mas
kind door
verwachting
daarna: het
Natuurlijk
oogenblikke
staat dit te
heb ik God
ning, oprec
heeft in d
Kerken. Ar
elkander w
stapel, ja, i
menigeen
ten in Zij
meerd Nede
dat hoe lai
de goudmij
van het Wo
ik wel hui
woonplaats
bondenheid
betekenis
plaats geha
wereld trek
Christengen
tellen. Maar

Ze wensc
een tegenst
Laat mer
de gedocu
Buchmanbe
tie” dankb
lichting oys
Onderzoel
Christen wi
geen verlor
het maken
tijd is.

Bij openit
brandende
Ik had, v
Persschouw
U dit eens
De Kerk
woord is g
Hoogacht
Utrecht.

1) De eer